

СОЦІОЛОГІЧНА ПУБЛІЦИСТИКА

Переднє слово автора

Стаття, пропонована вашій увазі, написана 32 роки тому, 1972 року; це була одна з моїх перших статей. Опублікувати її тоді не вдалося через цензурні міркування, які зараз мало кому зрозумілі. На жаль, обставини так склалися, що я не мав змоги повернутися до цієї теми й здійснити необхідні дослідження.

Нещодавно студенти Національного університету "Києво-Могилянська академія", де я викладаю, запросили мене виступити з лекцією на семінарі "Наука при каві". Це загально університетський семінар, на якому розглядають не вузькоспеціальні теми, а такі, що становлять інтерес для фахівців різних наук. І тут я згадав про свою роботу над темою кохання й знайшов цю статтю. Семінар привернув неабиякий інтерес (я виступав разом із М. Томенком, котрий розповів про свою теорію українського кохання) й продемонстрував, що викладена мною гіпотеза є слушним приводом для дискусій. Тому я й пропоную її читачеві. Звісно, третину століття потому дивився на статтю по-іншому. Багато що хотілося б змінити, але на радикальні зміни бракує часу, а косметичні — не допоможуть. Отже, стаття друкується в тому самому вигляді, в якому написана, без жодних змін. Головне, що моя думка стосовно провідної ідеї статті не змінилася, висловлена гіпотеза і зараз має, на моє переконання, повне право на існування.

ВОЛОДИМИР ПАНІОТТО

доктор філософських наук, професор Національного університету "Києво-Могилянська академія", генеральний директор Київського міжнародного інституту соціології

Гіпотеза стосовно соціальних механізмів виникнення моногамного статевого кохання

Цю статтю присвячено питанню, пов'язаному із темою, якій у нашій науковій літературі приділяється обмаль уваги. Дивує невідповідність між кількістю праць, присвячених вивченню кохання, й тією роллю, яку кохання відіграє в житті людини. Не треба бути фахівцем із контент-аналізу, аби переконатися, що в художній літературі коханню приділено куди більше уваги, ніж у науковій (місце, відведене коханню в художній літературі, може слугувати емпіричним референтом місця, яке йому належить у житті)¹. Дуже шкода, тим паче, що в радянській науці впродовж 1920-1930-х років склалися певні соціологічні й етичні традиції, сформовані працями В.Леніна, Н.Крупської, О.Коллонтай, А.Луначарського, П.Лепешинського, С.Смідовича, О.Ярославського [див.: І]. А втім, без вивчення кохання неможливо розв'язати цілу низку теоретичних і практичних питань (до них належать проблеми розлучення, народжуваності, прогнозування структури сім'ї тощо). Зрештою, без дослідження кохання не можна порушувати питання про вивчення людини як роду, не можна говорити про самопізнання людства. "Ставлення чоловіка до жінки, — писав К.Маркс, — є найприроднішим ставленням людини до людини. Тому в ньому вияскравлюється, якою мірою природна поведінка людини стала людською... якою мірою людина стала для себе родовою істотою, стала для себе людиною..." [2].

Не більше уваги приділяється дослідженню кохання і в інших країнах, "Проблему кохання, — пише відомий американський соціолог В.Гуд, - зазвичай ігнорують у нас усі більш-менш серйозні аналітики сім'ї, й останніми роками вона широко розглядалася переважно як чудернацька характерна риса, властива головним чином американському суспільству" [3].

Погляди на кохання², які почасти увиразнені, а почасти мають у увазі у нечисленних працях, опублікованих у нас в останні роки, зводяться, мабуть, от до чого.

Кохання — це олюднений статевий інстинкт, що виник як удосконалення людської

чуттєвості, підвищення вибірковості стосовно сексуальних об'єктів, піднесення духовності, глибини й яскравості почуття. Виникло воно, найімовірніше, за доби Середньовіччя й відрізняється не лише від грубого натуралізму первісних людей, а й від еротизму стародавнього світу. "Чуттєвість убачає в іншій людині переважно об'єкт власного задоволення. Проте статеве кохання в сучасному його розумінні передбачає не лише індивідуальність, неповторність власного почуття, а й відповідний відгук іншого" [4]. "Глибина і задовільність взаємин для обох сторін залежать і від подібності духовних інтересів, і від психологічної сумісності, і від готовності йти назустріч одне одному й виявляти ініціативу" [5].

Серед багатьох людей, з якими контактує людина, трапляється той, хто найбільше підходить їй, найповніше відповідає її морально-етичному ідеалу, тож саме він і стає об'єктом кохання. "Чимало з тих, хто кохає, почуваються щасливими, бо знайшли одне одного" [5, с. 144]. Кохання за своєю природою є почуттям винятковим, бажанням бути із певною конкретною єдиною людиною. "Із незбагненою — і природною — загадковістю кохання неначе замикає на замок якісь — також природні для людини — пориви, й усі її почуття, подібно до променя, спрямовуються на одну людину. І така спрямованість живе не лише у свідомості людини, а й у царині її почуттів, її стихійних поривів" [6]. Як свідчать соціологічні дослідження, переважна більшість респондентів вважають кохання необхідною умовою шлюбу і називають його як головний мотив у разі взяття шлюбу [7].

Що таке кохання, чим зумовлена його "загадкова" винятковість? Якщо ми спробуємо це з'ясувати, то переконаємося, що уявлення про кохання, викладені вище, потребують серйозного уточнення.

Винятковість кохання може зумовлюватися, по-перше, біологічними, по-друге, соціальними чинниками. Справді, існують біологічні види, що мають моногамні сексуальні стосунки (наприклад, американська зозуля, чимало співочих птахів, морські птахи, імператорські пінгвіни, вовки тощо) [8]. Кохання, що виникло внаслідок олюднення моногамних сексуальних стосунків, виявилось б "біологічно" винятковим, одиничність об'єкта кохання забезпечувалася б за допомогою фізіологічних, ендокринних механізмів, за допомогою гормонального регулювання. Проте дані біології й антропології переконують, що в усіх наявних вищих мавп або полігамія, або проміскуїтет, а у великих людиноподібних мавп міоцену, що були предками передлюдей, існувала гаремна сім'я, полігамія (деякі дослідники вважають, що проміскуїтет; принаймні відомо, що сім'я не була моногамною) [8; 9].

Мірою об'єднання гаремних сімей у стадо виникає суперечність, антагонізм гаремної сім'ї та стада, що розв'язується двома шляхами: збільшення розмірів і фізичної сили представників виду, що дало змогу окремим гаремним сім'ям відокремитися від стада (глуха гілка), і розчинення гаремної сім'ї у стаді, що, власне, й спричинилося до виникнення первісного людського стада із проміскуїтетними статевими стосунками [9]. Згодом людське суспільство пройшло через різноманітні форми групового шлюбу й лише з поширенням рабовласницького ладу виникає моногамія. Більше того, навіть у наш час існують соціальні спільноти, які практикують полігамні сексуальні стосунки.

Усе це доводить, що винятковість кохання не зумовлена біологічними чинниками. Звідси випливає, що воно зумовлене соціальними чинниками. Але якими саме?

Згідно із попереднім, традиційним поняттям сексуальності, між статевим потягом і шлюбом як суспільним інститутом існує причинно-наслідковий зв'язок, а саме: сексуальність є суттєвою й біологічно задалегідь визначеною причиною виникнення та відповідного конкретного оформлення шлюбу. У цьому ракурсі шлюб виникає на підставі сексуальності з метою регулювати сексуальні стосунки та спосіб поведінки в суспільстві, тобто первинна мета інституту шлюбу полягає в регулюванні між статевих відносин. На противагу цьому Енгельс показав [12], що хоча шлюб і сім'я виникають на підставі сексуальності й здебільшого у зв'язку із біологічно необхідним тривалим періодом догляду за потомством, але передусім є виробничим співтовариством, соціальною групою, головна мета якої —

коопероване відтворення і виробництво життя (свого власного і життя дітей). Тривалий період дитинства людини, тривала залежність дитини від батьків, пов'язана із цим потреба у здобуванні шляхом спільної праці засобів існування для сім'ї або роду — все це сприяє стабілізації соціальної групи й зумовлює виникнення всередині її нових між людських зв'язків та обов'язків. Ці зв'язки та обов'язки, своєю чергою, безпосередньо впливають на сексуальні стосунки шлюбних партнерів, тобто перелічені поза сексуальні (а зрештою — економічні) чинники стимулюють регулювання сексуальних відносин. Отже, функція шлюбу як регулятора сексуальної поведінки є вторинною, вона виникає як необхідність гарантувати економічне становище конкретної соціальної групи [11]. Для подальших міркувань доведеться спершу розглянути питання стосовно часу виникнення індивідуального статевого кохання.

Існує думка, яка сягає корінням ще Гегеля, що індивідуальне статево кохання виникло не раніше Середньовіччя, що ерос давніх греків не передбачав ані духовності, ані взаємності почуттів. Прихильник цієї точки зору І.Кон визнає, що "яскраве й високо індивідуалізоване почуття можливе і на порівняно низькому щаблі суспільного розвитку" [4, с. 244], утім, одразу додає, що "такі випадки не більше, ніж виняток із загального правила" [4, с.244]. Можна погодитися з тим, що література давнього світу й археологія містять приклади й кохання, й еросу, питання лише в тому, що є правилом, а що — винятком. Але надто вже не схожі випадки кохання на винятки, дуже часто герої міфів, трагедій та епіграм виявляють почуття, які й у наш час можуть правити за зразок справжнього кохання. Можна назвати Пенелопу, яка десятки років очікувала на повернення Одиссея, Орфея, котрий і після смерті коханої Евридики залишався вірним їй, не звертав уваги на жінок, за що його роздерли вакханки. А от, приміром, рядки з відкритої майже навмання книги "Грецька епіграма":

"...Если ж нельзя нам сойтись,

То меч нам обоим поможет:

Сладко нам пребывать

В жизни и в смерти вдвоем" [12].

І не лише в Греції існувало кохання; наприклад, у славнозвісній "Рамаяні", якій зараз дві з половиною тисячі років, це почуття духовне й індивідуальне. А в "Гілці персика" міститься вислів, що сягає корінням сивої давнини: "Потяг тіл породжує бажання, потяг розумів породжує повагу, потяг душ породжує дружбу, поєднання трьох потягів становить кохання". Очевидно, Ю.Рюриков має рацію, стверджуючи, що навряд чи правильно, ніби за давнини не існувало справжнього кохання. Про кохання часто-густо йдеться вже у найдавніших міфах Греції, а за класичної доби, майже двадцять п'ять століть тому, з'явилася навіть теорія духовного кохання — Сократа, Платона й Арістотеля [6, с. 22].

У почті богині кохання Афродіти одним із семи богів — покровителів кохання був бог взаємного кохання (Антерот). "І поза як були боги кохання і навіть теорії кохання, звідки ж вони походили, якщо не з кохання?" [6, с. 22]. Давні греки вживали навіть спеціальне слово для позначення безкорисного кохання (ΑυΑ,τι), кохання, головний інтерес якого концентрувався на благополуччі об'єкта кохання (на відміну від еросу, коли об'єкт люблять тому, що він корисний для того, хто кохає) [13]. Можна навести ще чимало прикладів існування кохання і доказів того, що воно існувало у стародавньому світі, { проте ми тут лише окреслимо шлях до остаточного розв'язання питання. Слід відрізнити суспільні ідеали та принципи від соціальних норм.

"Будь-який суспільний ідеал, а певною мірою і деякі принципи громадського життя, більшою мірою, ніж соціальні норми, випереджають умови суспільного буття. У суспільних ідеалах і принципах (і передусім моральних) відбивається не лише сутність наявного буття, а й прагнення суспільства до подальшого його розвитку та вдосконалення" [14]. Цілком імовірно, приміром, що в Давній Греції суспільним ідеалом було кохання, а не ерос, однак соціальні норми містили пережитки більш ранніх сексуальних стосунків. Звісно, за доби Середньовіччя кохання дещо відрізнялося від кохання стародавніх людей, соціальні норми наблизилися до суспільного ідеалу, але відмінності ці не було такими суттєвими, щоби

стверджувати, ніби у стародавньому світі не існувало кохання. Остаточному розв'язанню питання має посприяти спеціальне дослідження, що поєднуватиме вивчення археологічних даних із контент-аналізом літератури із обов'язковим зіставленням результатів із даними про кохання за Середньовіччя й у наш час, набутими в аналогічній спосіб.

Справді, якщо ґрунтуватися на точці зору, з якою ми полемізуємо, тоді за умов сьогодення кохання має кардинально відрізнитися від еросу стародавніх людей. Але от про що свідчать дані конкретних соціально-біологічних досліджень, які здійснювалися в нашій країні упродовж 1920-х років у різних містах і соціальних середовищах (І.Гельман, Москва, 1922, студентки; Д.Ласс, Одеса, 1925, студенти; М.Барош, Москва, 1925, робітники; Л.Бурко, Харків, 1927, робітники тощо) [5]. Мотивами згоди на перший статевий зв'язок для жінок були "кохання", "захоплення", "цікавість" (на частку кожного мотиву припадало від 20% до 40% відповідей, не так уже й багато); для чоловіків — "статева потреба", "захоплення", "цікавість" (на частку мотиву припадало від 19% до 54%). Істотних розбіжностей між 1922 і 1925 роками в цьому плані не спостерігалось. А от, наприклад, дані опитування, проведеного нещодавно [5]: 91% чоловіків і 81% жінок вважали за можливі дошлюбні відносини із коханим; 60% чоловіків і 14% жінок вважали за можливе мати такі стосунки також зі знайомою людиною. Невже справді такою різницею є відмінність сексуальних стосунків у наш час від стосунків у Давній Греції, щоб стверджувати, що греки не знали кохання? Питання це залишається відкритим, як ми вже наголошували, остаточне його розв'язання вможливають лише спеціальні дослідження. Утім, усе висловлене дає нам підстави припустити, що індивідуальне статеve кохання існувало у стародавньому світі. Те, що кохання не існувало до рабовласницького ладу, є загальноновизнаним, отже, індивідуальне статеve кохання виникає за умов рабовласницького ладу, тобто саме в той час, коли виникає моногамія. І збіг цей не випадковий.

З приводу виникнення моногамії ще є багато нез'ясованого, проте можна стверджувати, що воно детерміноване зовнішніми, найімовірніше економічними потребами [10]. Виникнення моногамії зумовлює появу певних форм соціального контролю над сексуальною поведінкою, вироблення норм, що забезпечують сталість моногамної сім'ї. Оскільки людина походить від біологічного виду, який не був моногамним, норми регулювання сексуальних стосунків мали зводитися до приборкання статевого інстинкту. Статевий інстинкт пов'язаний із найважливішими потребами виду, він є одним із наймогутніших інстинктів, тому норми, спрямовані на приборкання цього інстинкту, мають бути конче ефективними, дієвими. Нормами такого штабу є, наприклад, норми, що забороняють кровозмішення (заборона на кровозмішення теж не є біологічно зумовленою, на певній стадії розвитку сім'ї шлюби з родичами, сестрами, братами й батьками не лише дозволялися, а й навіть були обов'язковими). Навряд чи норми, що забезпечують моногамію, були суто правовими, а правові норми не підкріплювалися, не супроводжувалися моральними, соціально-автономними нормами¹. Моногамія не могла б існувати, якби моральні норми суперечили правовим, отже, мали існувати соціально-автономні норми, що зміцнюють моногамію. Що ж це за норми?

Головна ідея цієї статті полягає в тому, що індивідуальне статеve кохання, яке виникло разом із виникненням моногамії, саме й є соціально-автономною нормою, котра забезпечує захист моногамії. Отже, шлюб не тому є моногамним, що кохання — це виняткове почуття, а навпаки, виникнення моногамії зумовлює винятковість статевого потягу, винятковість кохання. У цьому й полягає розгадка його "загадкової" винятковості.

У процесі соціалізації у членів суспільства формуються уявлення про існування такого почуття, як "кохання", про те, що таке кохання, й те, що на його засадах беруть шлюб, що кохання завжди відчувають лише до однієї людини, що шлюб можливий тільки з одною людиною тощо. Формування таких понять із раннього дитинства ("жив старий зі старою біля самого синього моря...", а не "жили двоє дідів і п'ятеро бабусь...") робить цю норму соціально-автономною, внутрішньою й напрочуд ефективною. За ефективністю вона наближається до норм, які забороняють кровозмішення, навіть саме уявлення про те, що

можна мати інтимні стосунки з матір'ю, батьком, сестрою чи братом, викликає відразу.

Юнакові, котрий досягає певного віку, може подобатися кілька осіб протилежної статі. Почуття, що виникають, він порівнює із власними уявленнями про кохання, з еталоном, набутим у процесі соціалізації ("а якщо це кохання?"). Його поведінка зовсім не є незалежною від його рішення; якщо він вирішив, що його ставлення до кого-небудь із тих, кому він симпатизує, є коханням, поведінка його різко змінюється. Як писав Стендаль, "покохавши, найрозумніша людина вже не бачить жодного предмета таким, яким він є насправді. Жінка, здебільшого пересічна, змінюється й перетворюється на виняткову істоту". Звісно, молода людина вже ні на кого не звертає уваги, всі її бажання спрямовані на одну людину*. Безумовно, що ця одна людина — навіть не обов'язково та, що найбільше підходить закоханому, а радше одна з тих, хто йому достатньою мірою підходить (тобто це не кращий варіант, а доволі прийнятний), усе залежить від конкретних умов (скажімо, йому трохи більше подобається одна дівчина, ніж інша, але перша зустрічається із кимось, і він закохується в другу). Втім, останні твердження потребують соціально-психологічних досліджень.

Отже, підсумуємо. Задоволення біологічних потреб людини відбувається не прямо, а опосередковано, за допомогою здійснюваної в суспільстві праці, шляхом суспільного виробництва. Для координації дій людей, котрі займаються кооперованою працею, виникають соціальні норми, що регулюють усі царини людської поведінки, безпосередньо або побічно пов'язані із виробництвом. Однією з таких царин є сфера сексуальності, котра, як продемонстрував Енгельс, регулюється поза сексуальними нормами, зокрема нормами економічного, суспільного і політичного походження. Оскільки людина походить від не моногамного біологічного виду, одношлюбність не регулюється фізіологічними механізмами.

Тому виникнення моногамії (а виникла вона внаслідок економічних причин) зумовило появу норм, спрямованих на приборкання статевого інстинкту, одного з найважливіших (а отже й наймогутніших) інстинктів, що забезпечують виживання виду. Такі норми мали бути дуже ефективними, а також неодмінно моральними, соціально-автономними.

їхня дія спрямована на обмеження кількості партнерів одним партнером, тобто функціонування їх має зводитися до того, що одна людина вирізняється з-поміж багатьох можливих партнерів, стає в певному сенсі "вищою" за решту, щоб не виникало потягу до інших партнерів, щоб інші можливі партнери виглядали куди менш привабливими. Провідна гіпотеза статті полягає в тому, що такою соціально-автономною нормою, виробленою для захисту моногамії, є індивідуальне статеve кохання, котре, як вважає автор, виникло разом із виникненням моногамії. Ця гіпотеза дає змогу пояснити деякі незрозумілі раніше факти (наприклад, винятковість кохання) і може слугувати підґрунтям інших гіпотез, пов'язаних із вивченням кохання. Викладена гіпотеза може стати в пригоді й у разі прогнозування структури сім'ї. З огляду на висловлене автор вважає, що гіпотеза заслуговує обговорення та перевірки. Якщо вона підтвердиться, це буде, крім усього іншого, ще одним переконливим свідченням того, наскільки сильно поведінку людини детермінують економічні чинники.

1972 рік

Володимир Паніотто

Література

1. Роговин В.З. Проблемы семьи и бытовой морали в советской социологии 20-х годов // Социальные исследования. — Вып.4. — М., 1970.
2. Маркс К., Энгельс Ф. Из ранних произведений. — М., 1956. — С.587.
3. Гуд У. Социология семьи // Социология сегодня. — М., 1965.
4. Кон И.С. Секс, общество, культура // Иностранная литература. — 1970. — № 1. - С.244.
5. Голод И.С. Любовь, нравственно-психологические и социальные основы взаимоотношений юношей и девушек // Духовное становление человека. — Л., 1972.
6. Рюриков Ю.Б. Три влечения. - М., 1968.
7. Харчев А.Г. Брак и семья в СССР. — М., 1964; Харчев А.Г., Емельянова КЛ. Брак: идеал и действительность // Социальные исследования. — Вып. 4. — М., 1970; Фейн-бург З.И. К вопросу об этической мотивации брака. — Там же.
8. Шовен Р. Поведение животных. — М., 1972.
9. Семенов Ю.П. Как возникло человечество. — М., 1966.
10. Энгельс Ф. Происхождение семьи, частной собственности и государства // Маркс К., Энгельс Ф. Соч. - Т. 21.
11. Гибш Г., Форверг М. Введение в марксистскую социальную психологию. — М., 1972.
12. Павел Силенцшрий. "Долго ли будем с тобой..." // Греческая эпиграмма. — М., 1960.- С. 296.
13. Шибутани Т. Социальная психология. — М., 1969. — С. 283.
14. Пеньков Е.М. Социальные нормы — регуляторы поведения личности. — М., 1972.